

Anna Kołodziejczyk

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

REGULACJE PRAWNE DOTYCZĄCE WYKORZYSTANIA ZASOBÓW WODNYCH W DOBRACH WIELKOKSIAŻĘCYCH WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO ZA JAGIELLONÓW

Analiza regulacji prawnych, dotyczących eksploatacji zasobów wodnych w dobrach gospodarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w., należy do rzadko podejmowanej tematyki badawczej. Historycy zajmujący się naukowo Wielkim Księstwem Litewskim (dalej WKŁ), mimo iż niejednokrotnie charakteryzowali jego prawodawstwo, to właściwie nie analizowali go pod kątem eksploatacji i administracji zasobów wodnych¹.

Nieco więcej uwagi wspomnianym wyżej regulacjom, w odniesieniu do panowania Zygmunta II Augusta (ale też z licznymi odwołaniami do rozporządzeń z czasów Zygmunta I Starego), poświęcił w swych monografiach Władimir I. Piczeta. Badacz ten pisząc o reformach gospodarczych wielkich

¹ J. Bardach, *Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym*, w: tenże, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 9–71; tenże, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa 1970; J. Jurginis, *Litovskij Statut – pamjatnik istorii prava i kultury Wielikogo Knjazestwa Litovskogo*, w: *Pierwyj litovskij Statut 1529 g*, Wilno 1982, s. 14–19; K. Avižonis, *Lietuvos Statutai*, w: tenże, *Rinkiniai raštai*, t. 2, Rzym 1978, s. 3–170; S. Lazutka, *Litovskij Statut – feodalnyj kodeks Wielikogo Knjazestwa Litovskogo*, Wilno 1973; K. Jablonskis, *Lietuvos valstybės ir teisės istorija nuo XIV a. pabaigos iki XVI a. vidurio*, Wilno 1971; W. T. Paszuto, *Obrazowanie litovskogo gosudarstva*, Moskwa 1959; M. Lubawskij, *Obłastnoje dielenie i miestnoje uprawlenie Litovsko-russkogo gosudarstva ko vremeni izdania pierwago Litovskogo Statuta*, Moskwa 1892; tenże, *Oczerk istorii Litovsko-russkogo gosudarstva do Lublinskoi unii vkluczitelno*, Moskwa 1910; M. F. Władimirskij-Budanow, *Oczerki po istorii litovsko-russkogo prava*, t. 12, Kijów 1889–1890; T. Czacki, *O litewskich i polskich prawach o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy 1529 Roku wydanem*, t. 1–2, Warszawa 1800–1801.

książąt, omawiał ogólne założenia „Ustawy na wołoki” z 1557 r. i „Ustawy leśnej” z 1567 r.² Przedstawił również wcześniejsze ustawy gospodarcze – z lat 1514–1534 – pod kątem ich wpływu na zmiany funkcjonowania dóbr gospodarskich w zakresie zarządu i wykorzystania ludności zależnej³. Nie interesowały go jednak bliżej te zmiany w związku z gospodarką wodną w dobrach wielkksiążęcych do XVI w.

Podobnie, chociaż już nie tak szczegółowo pisał o podejmowanych od 1514 r. reformach gospodarczych Jagiellonów Władysław Pociecha w swej rozprawie o królowej Bonie⁴.

Na marginesie warto stwierdzić, iż w ogóle w odniesieniu do ekonomiki zasobów wodnych dóbr gospodarskich księstwa, brak jest w historiografii wyczerpujących opracowań. Kilka uwag „Ustawie na wołoki” i rybołówstwu Wielkiego Księstwa Litewskiego, i to w odniesieniu jedynie do Podlasia w XVI stuleciu, poświęcił Aleksander Jabłonowski w trzecim tomie swej pomnikowej pracy, wydanej na początku XX stulecia⁵. Pod tym kątem obszar Grodzieńszczyzny, a konkretnie puszczy Perstuńskiej i Przełomskiej, choć głównie w kontekście analizy jednego ze źródeł – „Regestru spisania jezior J.K. Mości, ku niewodnictwu Grodzieńskiemu i Przełomskiemu należących” z 1569 r. – omawiał w swych pracach Knut Olof Falk⁶. Tematyce jezior dawnej Grodzieńszczyzny, jednak głównie w ujęciu limnologicznym, poświęcili również swoje prace Bazyli Czeczuga i Alfred Lityński⁷. Oczywiście nie sposób pominąć materiałów opracowanych przez Jerzego Wiśniewskiego, w których przy okazji kreślenia rozwoju osadnictwa ziem dawnego Podlasia i Grodzieńszczyzny pojawiało się także wiele kwestii związanych z omawianą problematyką⁸. Ostatnio zagadnienia dotyczące gospodarki stawowej w do-

² W. I. Piczeta, *Agrarna reforma Sigizmunda Awgusta w Litowsko-Russkim gosudarstwie*, cz. 2, wyd. 2, Moskwa 1958, s. 183–214; s. 263–268.

³ W. Piczeta, *Agrarna reforma*, cz. 1, wyd. 2, Moskwa 1958, s. 83–141.

⁴ W. Pociecha, *Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie Odrodzenia*, t. 3, Poznań 1958, s. 51–55, 69–74.

⁵ A. Jabłonowski, *Podlasie*, w: *Źródła dziejowe*, t. 17, cz. 3: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 6, cz. 3, Warszawa 1910, s. 160–164.

⁶ „Regestr spisania jezior J.K. Mości, ku niewodnictwu Grodzieńskiemu i Przełomskiemu należących 1569 r.”, w: K. O. Falk, *Wody wigierskie i huciańskie. Studium toponomastyczne*, cz. 1, 2, Uppsala 1941, s. 1–11; tekst „Regestru” zawiera również praca: K. O. Falk, *Regestr spisania Jezior... roku 1569*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 10, 1976, s. 92–99.

⁷ B. Czeczuga, *Czterystulecie spisania Regestru (1569–1969) i znaczenie tego dokumentu dla limnologii*, „Rocznik Białostocki”, t. 10, 1970, s. 335–345; A. Lityński, *Jeziora suwalskie i ryby je zamieszkujące w świetle danych dokumentu z XVI wieku*, „Archiwum Hydrobiologii Rybactwa”, t. 9, 1935, s. 123–124.

⁸ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX wieku*, w: *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej, Białystok 1963*, passim; tenże, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim od XV wieku do połowy XVII wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, Białystok 1965, passim; tenże, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, pod red. J. Antoniewicza, Białystok 1967, passim; tenże, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny: geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 11, 1977, passim.

brach gospodarskich na Podlasiu (głównie starostwa knyszyńskiego), omówił Józef Maroszek⁹.

Zasygnalizowana powyżej problematyka wymaga bez wątpienia stworzenia wyczerpującego opracowania monograficznego, związanego z szeroko rozumianą eksploatacją zasobów wodnych w dobrach wielkksiążęcych Wielkiego Księstwa Litewskiego do XVI w.¹⁰ Niniejsze uwagi poświęcono częściowemu wypełnieniu tej luki, przede wszystkim poprzez uporządkowanie w rzeczową i chronologiczną całość informacji źródłowych, dotyczących uregulowań prawnych, normujących eksploatację wód w Wielkim Księstwie Litewskim za panowania ostatnich Jagiellonów. Wówczas to bowiem władcy Litwy w związku z wzrastającymi możliwościami gospodarczej eksploatacji dóbr własnych i potrzebami finansowymi skarbu Wielkiego Księstwa, zaczęli kłaść nacisk na lepszy ich zarząd, nadzór i wykorzystanie. W odniesieniu do zasobów wodnych, tak jak i leśnych, Zygmunt I Stary inspirowany działalnością królowej Bony, odchodził od ich dotychczasowego użytkowania, koncentrującego się głównie na utrzymaniu regale łowieckiego. W rozległych puszczech i wodach litewskich dostrzeżono wówczas duży potencjał ekonomiczny. Działalność tą kontynuował Zygmunt II August, którego panowanie stało się okresem przebudowy gospodarczej dóbr wielkksiążęcych na Litwie.

Ustawodawstwo gospodarskie w zakresie omawianym w niniejszym artykule obejmowało dwie grupy regulacji prawnych. Po pierwsze, rozporządzenia, tzw. ustawy, konstytucje – określające gospodarcze wykorzystanie tych zasobów, w ramach własności hospodara w Wielkim Księstwie Litewskim. Po wtóre, ogólne regulacje prawne, związane ze sprawami własnościowymi, których przedmiotem były jeziora, stawy i rzeki, a znajdujące swoje odzwierciedlenie dla omawianego okresu głównie w pierwszym i drugim Statucie Litewskim¹¹.

Pierwszym z wyżej wspomnianych rozporządzeń gospodarczych Jagiellonów była „Ustawa pisana dla wszystkich dworów Wileńskiego powiatu, tak i Trockiego” z 28 marca 1514 r.¹² Zygmunt I Stary – w reakcji na zły stan finansowy skarbu wielkksiążęcego – wydał rozporządzenie w założeniu dyscyplinujące dzierżawców gospodarskich w zakresie przekazywania dochodów, należnych władcy z tytułu posiadanych przez niego majątków ziemskich – dworów.

⁹ J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000, s. 281; tenże, *Dolina Nereśli w przeszłości*, „Białostoczczyzna”, nr 2, 1997, s. 3–19; tenże, *Dolina Biebrzy w przeszłości do końca XVIII wieku*, „Białostoczczyzna”, nr 1, 1995, s. 1–21.

¹⁰ G. Błaszczuk, *Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań*, Poznań 2007, s. 10.

¹¹ *Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senaja baltarusiu, lotynu ir senaja lenku kalbomis*, pod red. S. Lazutka, I. Valikonyte, E. Gudravičius, cz. 1, Vilnius 1991; *Statut Wialikaga Kniastwa Litouskaga 1566 goda*, pod red. T.I. Dounar, U.M. Satolin, Ja.A. Juho, Minsk 2003.

¹² „Ustawa pisana dla wszystkich dworów Wileńskiego powiatu, tak i Trockiego”, w: M. Liubawskij, *Obłastnoje dielenije*, „Prilożeniya”, nr 23, s. XIX–XXI.

Jak wynika z jej treści, Zygmunt I Stary do tegoż roku – od momentu objęcia władzy na Litwie – nie otrzymywał właściwie żadnych dochodów z tych dóbr w powiecie wileńskim i trockim¹³. Rozporządzenie władcy zmieniło ten stan rzeczy poprzez precyzyjne określenie zasad funkcjonowania dóbr pod zarządem dzierżawców oraz ilości i rodzaju dochodów, które należały się z nich władcy.

Wśród tych regulacji zawarto również dwie, związane z zasobami wodnymi. Po pierwsze władca postanowił, iż dzierżawcy mają rozpatrzyć liczbę bobrowników w dzierżawach. Tam gdzie będzie ich zbyt wielu na potrzeby służby bobrowniczej, niepotrzebnych osadzić na ziemi: „na wroce osaditi” i pobierać od nich co roku po kopie groszy opłaty¹⁴. Po wtóre zastrzegł, iż wszystkie dochody z jezior mają płynąć odtąd do skarbu gospodarskiego. Dzierżawcy mieli prawo połowu ryb wyłącznie na swoje potrzeby¹⁵.

Kolejną chronologicznie – ustawę dla ziemi żmudzkiej z 21 października 1529 r. – wydał Zygmunt I Stary w związku z katastrofalną sytuacją ekonomiczną ludności zależnej we włościach gospodarskich w tej ziemi¹⁶. Obok rozporządzeń normujących ogólne funkcjonowanie włości gospodarskich na Żmudzi (obciążenia podatkowe, robocizny, uprawnienia urzędników wielkosiążących i zalecenia gospodarcze związane z ekonomiką włości) potwierdzono w odniesieniu do zasobów wodnych konieczność opłacania przez każdego z poddanych dwu groszy „niewodnicznych” w zamian za możliwość łowienia w jeziorach gospodarskich¹⁷. Określono także termin pobierania tych opłat – na Boże Narodzenie każdego roku, a także zaznaczono, iż dochody te będą służyły wyłącznie władcy i jego następcom¹⁸.

Próby uregulowania problemów związanych z eksploatacją wód zwłaszcza w kontekście prawa własności, podjęto następnie w I Statucie litewskim, przyjętym na sejmie w Wilnie w 1529 r.¹⁹

Pierwszy Statut przewidywał w tym względzie kilka regulacji, zapisanych w dwóch artykułach – ósmym: „O prawach ziemskich, granicach, miedzach i o kopach” – i dziewiątym: „O łowjeh, puszczech, bartne drzewo, jeziora, bobrowe gonj, sokole gniazda i o chmieliszczach”, ujmujących w nor-

¹³ Ibidem, s. XIX.

¹⁴ Ibidem, s. XX.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ „Konstytucja korolja jego miłosti Żikgimonta wsim poddanym tiwunstw ziemi Żomojtskoje uczynienaja”, w: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25*, D. Atanavičius, A. Baliulis, Vilnius 1998, nr 77, s. 133–137. Ustawę wydrukowano również w: *Akty odnosiaszczesja k istorii zapadnij Rossij, sobrannyje i izdannnye archeograficeskoju komissieju*, t. 2, 1506–1544, Sanktpetierburg 1848, s. 199–203, gdzie wydawca podaje datę wydania „8 ili 20 janwarja 1529 god”. Jednocześnie w uwagach na stronie 203 informuje, że w dokumentach Metryki Litewskiej funkcjonują dwie daty: 8 styczeń i 21 październik 1529 r., określające datację tego dokumentu, por. ibidem, s. 203.

¹⁷ „Konstytucja korolja jego miłosti Żikgimonta”, s. 135.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ *Pirmasis Lietuvos Statutas*, s. 219.

my prawne dotychczasowy stan rzeczy²⁰. Oczywiście artykuły te nie mogły objąć wszystkich aspektów spraw, rozstrzyganych zwykle przez sądy wielkoksiążące. Dotyczyły jedynie najważniejszych kwestii, podlegających kompetencji urzędników gospodarskich. Rozdział ten w szerokim zakresie określa zasady postępowania sądowego w przypadku spraw spornych związanych z własnością ziemi. W odniesieniu do zasobów wodnych ustalono przede wszystkim tryb postępowania w sprawach dotyczących sporów o nieprawne zajęcie jezior czy odławianie bobrów. Przed sądem obie strony sporów powinny były wówczas stawiać po osiemnastu świadków. Spośród nich sędziowie wybierali po sześciu świadków, którzy wraz z właścicielami – stronami sporu, składali przysięgę, odnośnie przedmiotu sporu²¹.

I tak artykuł dwunasty rozdziału ósmego I Statutu litewskiego informuje o postępowaniu w przypadku, gdy granicę wspólną dóbr stanowiła rzeka. Jeśli zmieniła ona koryto, porzucając dotychczasowy bieg wówczas nadal granica miała biec wzdłuż starego koryta. Właściciel, który utracił w ten sposób swobodny dostęp do rzeki, posiadał nadal prawo do korzystania z jej połowy (na całej długości granicy) zarówno dla łowienia ryb, jak i „innych pożytków”. Gdyby zaś któryś z właścicieli przekopawszy rzekę zmienił jej bieg i udowodniono mu to, wówczas musiał szkodę naprawić przywracając rzekę w jej stare koryto. Również powinien był wynagrodzić inne dodatkowe uszczerbki, na przykład uszkodzone żeremia bobrowe²².

W Statucie litewskim drugim z 1566 r. dodano, że połowy ryb z rzeki granicznej należą do brzegów dwóch właścicieli. Zaznaczono też, iż gdy rzeka wysypie piasek i „brzegu przyczyni” należy ten naddatek do jednego właściciela odpowiedniego brzegu²³.

Z kolei artykuł trzynasty z rozdziału ósmego I Statutu regulował zasady użytkowania rzeki (lub jej fragmentu) z linią brzegową należącą wyłącznie do jednego kompleksu dóbr. Gdyby więc właściciel ziemi postawił na niej młyny czy zbudował stawy zalewając w ten sposób młyny sąsiada, wówczas zobowiązany został do spuszczenia wody pod nadzorem urzędnika gospodarskiego (wiża – szpiega) oraz naprawienia szkód. Jeśli doszłoby w podobnych okolicznościach do zatopienia sianozęci, czyli łąki bez wiedzy jej właściciela, wtedy możliwe było jedynie oddanie innej w zamian. Jeżeli na to poszkodowany nie wyraziłby zgody, to tracił prawo do innego zadośćuczynienia szkody.

W przypadku natomiast usypania grobli rozciągającej się do cudzego brzegu, która spowodowałaby zatopienie sianozęci lub uszkodzenie stawu można ją było – zgodnie z I Statutem – rozkopać bez żadnej kary: „bo nikto ni ma bes dozwoleń ku cudzemu brzegu grobliej zasypować ani stawu zaimać”²⁴. Statut drugi z 1566 r. (artykuł szesnasty) postanowienia te potwierdził²⁵.

²⁰ Ibidem, s. 219–257.

²¹ Ibidem, s. 219

²² Ibidem, s. 227.

²³ *Statut Wialikaga Kniastwa Litouskaga 1566 goda*, s. 165.

²⁴ *Pirmasis Lietuos Statutas*, s. 229.

²⁵ *Statut Wialikaga Kniastwa Litouskaga 1566 goda*, s. 165–166, 172–173.

Artykuł czternasty z I Statutu litewskiego – przewidywał natomiast postępowanie w przypadku podejrzenia, iż ktoś nieprawnie chce wybudować staw przy cudzym brzegu czy zatopić komuś sianozęci. Wówczas należało to miejsce w obecności „wiza” zlustrować i pod tzw. „zaruką”, czyli poręczeniem „zapowiedzieć”, a zatem określić prawo własności²⁶.

Rozdział dziewiąty tegoż Statutu, w artykule trzecim gwarantował z kolei swobodne użytkowanie jezior właścicielowi, nawet jeśli nie należał doń las otaczający jego jezioro. Mógł on brać sobie nawet drewno do robienia koryt na ryby w czasie zimowej pory ciągnięcia niewodów. Nie wolno mu było natomiast w jakikolwiek inny sposób czynić szkód w cudzej puszczy²⁷. W artykule piątym ustalono także, że za „powłóczenie” (odławianie niewodem) cudzego jeziora w swojej puszczy należy zapłacić odszkodowanie za ryby właścicielowi jeziora, a także dodatkowo karę do skarbu hospodara²⁸. Te ustalenia precyzował dodatkowo artykuł ósmy. Określono w nim konkretną karę za powłóczenie jeziora, stawu i sadzawki oraz uszkodzenie bądź spalenie młyna, a także rozkopanie grobli. Stanowić ją miało dwanaście rubli groszy litewskich (oczywiście dodatkowo należało też wynagrodzić szkody)²⁹. W drugim Statucie litewskim dodano postanowienie mówiące o tym, iż osoba, której zdarzy się wypadek podczas transportu rzeką, ma prawo na cudzym brzegu się ratować i naprawiać szkody, bez żadnych opłat³⁰.

W fundamentalnej i niejednokrotnie omawianej w literaturze „Ustawie na wołoki hospodara Korola Jeho Miłości” z 1 kwietnia 1557 r., sprawom wykorzystania wód płynących i stojących poświęcono niemało uwagi³¹.

Wśród 49 artykułów Ustawy znalazły się regulacje dotyczące budowy stawów, ich eksploatacji oraz budowy młynów i ich eksploatacji w dobrach hospodarskich WKL³².

Władca nakazywał urzędnikom (wradnikom) po zakończeniu prac polowych na jesieni i na wiosnę, tam gdzie to będzie możliwe, budowę stawów i sadzawek. Na powyższe cele należało przeznaczyć do 20 kop groszy (opłata za grabarzy i najemnych ludzi do prac konstrukcyjnych) z dochodów za ryby, sprzedaż bydła i produktów rolnych. Jeśli kwota taka nie była wystar-

²⁶ *Pirmasis Lietuvos Statutas*, s. 229.

²⁷ *Ibidem*, s. 245.

²⁸ *Ibidem*, s. 249.

²⁹ *Ibidem*, s. 251.

³⁰ *Statut Wielikaga Kniastwa Litouskaga 1566 goda*, s. 169–170.

³¹ „Ustawa na wołoki hospodara korolja jego miłości wo wsiem Wielkom Knijazstwie Litowskom. Leta Bożeho Narodzenia 1557, miesiaca apriela 1 dnia”, w: *Litowskaja Metrika. Knigi publicznych diet*, t. 1, w: „Russkaja Istoriceskaja Biblioteka”, t. 30, Juriew 1914, kol. 542–586. „Ustawę na wołoki” wydrukowano również dwukrotnie w pierwszej połowie XIX wieku. Por.: Ustawa na wołoki hospodara Korola Jeho Miłości z 1557 r., w: J. Jaroszewicz, *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, Wilno 1844, s. 229–275; 1557 apriela 1, oktabria 20, i 1558 maja i iunja 20. Ustawy o uprawlenji Korolewskich wołostiej, s dopolnitelnymi k nim statjami, s. 72–91 (gdzie „Ustawę” podzielono na 57 artykułów).

³² „Ustawa na wołoki”, kol. 558–559.

czająca, o jej podwyższeniu decydowali rewizorowie na podstawie ustaleń z gospodarzem³³.

Połów ryb, czyli spuszczenie stawów, odbywać się miało tylko za pozwoleniem władcy. Dzierżawca – wradnik – miejscowy posiadał prawo do co dziesiątej ryby z takiego odłowu, poza którym nie wolno mu było prowadzić połowów, nawet na własne potrzeby³⁴.

Zgodnie z brzmieniem ustawy tam gdzie było to możliwe, przy stawach należało budować młyny zbożowe, a także większe o dwóch, trzech kołach, które obsługiwały wówczas folusze i rudnice. Decyzję w tej sprawie podejmowano z udziałem rewizorów. Młynarze otrzymywali prawo do jednej wolnej włóki oraz trzeciej miarki mąki jako wynagrodzenia. W zamian musieli prowadzić młyn, dbać o jego konserwację i wyposażenie oraz jeden dzień w tygodniu odbywać służbę ciesielską w najbliższym dworze³⁵. Dodajmy, iż gospodarz zadbał nawet w tym miejscu o kontrolę rzetelności młynarzy, bowiem wskazano w tym artykule również sposób dowodzenia (co ciekawe, w sprawach niejasnych powoływano ekspertów spośród innych młynarzy) i karanie młynarzy za złodziejstwo³⁶.

W kilku następnych artykułach „Ustawy” omawiano kolejno połowy bobrów (artykuł 32), które tak jak dotąd prowadzić mieli „na gospodarza” bobrownicy otrzymując za to co piątego bobra lub „po czerewie ot każdego bobra”³⁷. Prawo do wykorzystania rzek i jezior (artykuł 33) dla poddanych gospodarskich (ale tylko dla nich, co podkreślał artykuł czterdziesty ósmy tejże ustawy³⁸) nakazywało łowić ryby w rzekach i jeziorach przy pomocy kryhy (kryki), wędy, brodnia, tryhubicy, obora i innych małych sieci. Zabraniano natomiast „zabijania” jazów, które wyniszczały ryby, zwłaszcza podczas tarła. W miesiącach kwietniu, maju i czerwcu: „niczym ryb nie łowit w ozierach, tolko dlja monożenia ich w tych miesiecach, czoho wrad i niewodniczyje zaboroniti majut, wiedże w riekach wolnych zawždy poddanym ułow na ryby [przysługuje – A.K.]”³⁹.

Niestety, zaplanowany w całości dla spraw związanych z eksploatacją jezior artykuł czterdziesty nie został opracowany. W oryginalnych dokumentach Metryki Litewskiej pozostawiono dla niego siedem pustych kart⁴⁰. Trudno dociekać dziś, co zadecydowało o tym opuszczeniu. Być może sprawy związane z jeziorami wymagały jeszcze dopracowania, którego jednak nie uzupełniono nawet w wydanym 20 września tegoż 1557 r. „Dopełnieniu i isprawlieniu” „Ustawy na wołoki”, inspirowanym uwagami Piotra Chwal-

³³ Ibidem, kol. 558.

³⁴ Ibidem, kol. 559.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem, kol. 576.

³⁸ Ibidem, kol. 584–585.

³⁹ Ibidem, kol. 576–577.

⁴⁰ Ibidem, kol. 581 i przypis 1 na tejże stronie.

czewskiego⁴¹. Dla omawianych przez nas zagadnień przyniosło ono jedynie rozszerzenie obowiązku pracy ciesielskiej we dworze, świadczonej przez młynarzy, do dwóch dni w tygodniu⁴².

Wzrastający nacisk Jagiellonów na podwyższanie dochodów z dóbr wielkopsiadających, a także mnożące się problemy wynikające z rozwoju folwarków, spowodowały wydanie w 1567 roku „Ustawy zamkow, dzierżaw y dworców naszych Wielkiego Xięstwa Litewskiego”⁴³. Jest ona jedną z najobszerniejszych regulacji gospodarskich, dotyczących zarządu dóbr w Wielkim Księstwie Litewskim. W sposób szczegółowy, wskazujący na wielką dbałość o dobry zarząd dóbr, ale też wysoką znajomość ich funkcjonowania wydawało polecenia ich zarządcom.

W odniesieniu do wykorzystania wód rozporządzano budowę stawów i sadzawek (po zakończeniu prac polowych) w miejscach do tego dogodnych. Kontrolę poczynań w tym zakresie przeprowadzać miano corocznie, poprzez sprawozdania składane gospodarowi. On też przydawał sobie prawo decydowania o celowości budowy nowych stawów. Tam, gdzie stawy lub sadzawki już funkcjonowały, a zostały uszkodzone przez zerwanie grobli dzierżawcy sami podejmowali decyzję co do ich naprawy, jednak obciążywszy konkretny majątek co najwyżej kosztami dziesięciu kop groszy (na mistrza czy grabarza)⁴⁴. Zalecano jednocześnie zarybianie tych stawów i sadzawek rybami z blisko położonych jezior, rzek i jazów. Gdyby takich nie było w najbliższej okolicy, stawów nie należało konstruować, gdyż nie dawałyby spodziewanych zysków.

Rozporządzenia dotyczące wchodów do rzek i jezior gospodarskich zawierała również „Ustawa krola jego mci lesniczem...” z 27 lutego 1567 r.⁴⁵ Zapisa-

⁴¹ Ibidem, kol. 585–590.

⁴² Ibidem, kol. 589.

⁴³ „Ustawa zamkow, dzierżaw y dworców naszych Wielkiego Xięstwa Litewskiego, tak w Wilenskim, iako Trockim powieciech, y iako się starostowie, dzierżawcy y urzędnicy zachowac maia (b.d.)”, w: *Litovskaja Metrika. Knigi publicznych dzieł*, t. 1, w: Russkaja Istoriceskaja Biblioteka, t. 30, Juriew 1914, kol. 599–622. Ustawa ta nie jest datowana w dokumentach Metryki Litewskiej. Wpisano ją jednak do ksiąg pomiędzy dokumentami z 1558 roku a dokumentem „Ustawy krola iego mci lesniczem w Wielkim Xięstwie Litewskim” z roku 1567. W treści ustawy jej wystawca, zapewne Zygmunt August (bowiem powołuje się kilkakrotnie na decyzje „krola jego mci starszego”, np. kol. 610) zaznacza, iż podejmowane decyzje wynikają z ustawy Brzeskiej (np. kol. 612 i 621), czyli poprawy II Statutu Litewskiego uchwalonej na sejmie brzeskim w roku 1566. W świetle powyższych ustaleń należy zrewidować dotychczas przyjmowaną na rok 1547 datację „Ustawy zamkow, dzierżaw y dworców naszych Wielkiego Xięstwa Litewskiego”. Zob. G. Błaszczuk, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569*, Poznań 2002, s. 129. „Ustawę zamkow, dzierżaw y dworców naszych” wydrukowano również przed 1914 rokiem, jednak także bez podania daty. Zob. M. Downar-Zapolski, *Oczerki po organizacji*, „Priloženija”, nr 39, s. 84; „Ustawa zamków, dzierżaw y dworców naszych Wielkiego Xięstwa Litewskiego tak w Wilenskim iako Trockim powiecie y iako się starostowie, dzierżawcy y urzędnicy zachowac maia”, „Athenaeum”, t. 5, 1845, s. ?

⁴⁴ „Ustawa zamkow, dzierżaw y dworców naszych, kol. 608.

⁴⁵ „Ustawa krola iego mci lesniczem w Wielkim Xięstwie Litewskim. Roku 1567, februaria dnia 27, w Knyszynie, z rozkazania kr[ola] iego mci, pana naszego m[ilościwego],

no w niej bowiem, iż: „na rzekach i małych rzeczках, które od jeziora do jeziora idą i przechodzą, aby żadnych jazow [leśniczowie – A.K.] nie zabijali i nikomu inszemu zabijać nie dopuszczali dla wolnego przechodu ryb od jeziora do jeziora, a wszakoż gdzieby ktore rzeki już promiły jeziora, ściągałyby się, a płynęły do rzeki wielkiej tam jazy mają zabiwać i z tego pożytek do skarbu Króla Jego Mości mnożyć, a takowe rzeki mają im opowiedzieć i okazać posłańcy Króla Jego Mości”⁴⁶.

Reasumując podkreślić należy, iż od drugiego dziesięciolecia XVI w. wzrasta znacznie zainteresowanie wielkich książąt efektywnością ekonomiczną dóbr gospodarskich w Wielkim Księstwie Litewskim, w tym wykorzystaniem zasobów wodnych. Decydowały o tym przede wszystkim rosnące potrzeby finansowe skarbu litewskiego w związku z wojnami moskiewskimi, a także działalność gospodarcza królowej Bony oraz Zygmunta II Augusta. Regulacje prawne, sygnowane przez władców a dotyczące majątków litewskich będących ich własnością wskazują nie tylko na wzrastającą dbałość o sprawne funkcjonowanie tych dóbr, ale też o uczciwy nadzór ze strony urzędników.

SUMMARY

There is a scarcity of research investigating the legal regulations governing water resources in the Grand Duchy of Lithuania in the 16th century. Although the legal system of the Grand Duchy of Lithuania has been analyzed by historians on many occasions, the issues relating to the operation and administration of water resources remain largely unexplored. Beginning in the 1520s, the grand dukes developed a growing interest in the economic effectiveness of the Grand Duchy of Lithuania, in particular the effectiveness of its water resources. The Lithuanian treasury was in dire need of additional revenues to plug budget holes resulting from the Muscovite wars and the financial policies of Queen Bona and King Sigismund II Augustus. The laws endorsed by Polish rulers in connection with their Lithuanian estates testify to effective management practices and honest supervision exercised by the authorities.

dana iesth nauka panom lesniczem, jako sprawowac się maia na lesnictwach y urzedziech swoich”, w: *Litowskaja Metrika. Knigi publicznych diet*, t. 1, w: „Russkaja Istoriczeskaja Biblioteka”, t. 30, Juriew 1914, kol. 622–628. Zob. też: Liesnoj ustaw, w: M. F. Downar-Zapolskij, *Oczerki po organizaciji zapadno-russkago krestjanstwa w XVI wiekie*, Kijew 1905, „Priłożenija”, nr 40, s. 101–105; Ustawa leśna z 1568 r., „Athenaeum”, t. 6, 1844, s. 7–8 (gdzie wydawca podał błędną datę ustawy).

⁴⁶ „Ustawa krola iego mci lesniczem”, kol. 624.